

*М.А. Циганюк
(м. Кам'янець-Подільський)*

ТАКТИКА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ В УКРАЇНІ

На початку XX ст. у Наддніпрянській Україні нараховувалося понад 25 загальноросійських політичних партій та організацій. Серед них можна відзначити партії ліберального спрямування – Конституційно-демократичну (кадети), “Союз 17 октября”; консервативно-монархічні – “Союз русского народа”, “Русское собрание”, монархічну і соціалістичні – Російську соціал-демократичну робітничу (РСДРП), соціалістів-революціонерів (есери), Всезагальний єврейський робочий союз у Литві, Польщі й Росії (Бунд), а також безпартійний Всеросійський селянський союз (ВСС). Вони через свої відділи та комітети на місцях розгорнули енергійну політичну діяльність під час виборчої кампанії до – Державної думи в Україні. Пожвавили ідеологічно-пропагандистську діяльність у той період й українські національні партії, зокрема демократично-радикальна та соціал-демократична робітничі.

Тактика тогочасних політичних партій та організацій вже висвітлювалася побічно на сучасному етапі в науковій літературі, присвяченій історії останніх. Відомими російськими вченими, які займалися цією тематикою, є В.В. Шелохаєв, С.О. Степанов, М.І. Леонов, Ю.І. Кир'янов. Серед українських науковців слід відзначити праці В.І. Головченка, Ю.П. Лаврова, А.О. Білоус, А.І. Павко.

Метою даного дослідження є аналіз тактики загальноросійських і українських політичних партій та організацій під час виборів до І Державної думи в Україні.

Відповідно до їхнього ставлення до першого парламенту Російської імперії всі ці партії можна поділити на дві групи:

Активні учасники виборів;

Противники виборів і діяльності законодавчого органу держави (до них належали представники консервативно-монархічного і соціалістичного напрямку).

Серед активних прихильників тактики участі у виборах до І Державної думи були ліберальні політичні організації “центристського” спрямування. Найбільшою з них була Конституційно-демократична партія, яка виникла в жовтні 1905 р. Тоді у Москві відбувся перший з'їзд остан-

ньої, на якому було прийнято її програму та статут. Ця партія – велике об'єднання російського лібералізму, яка для “широкого користування” мала й іншу назву: “Партія народної свободи”. У народі її називали “кадетською”, а її членів – “кадетами”. Її очолювали відомі громадські діячі – П.М. Милюков, В.О. Маклаков, Ф.І. Родичев, П.В. Струве, В.Д. Набоков, І.І. Петрункевич ¹.

Центральний комітет партії розробив детальний план діяльності кадетських організацій під час виборчої кампанії. В ньому визначалися завдання місцевих комітетів у питанні організації усної та друкованої пропаганди під час парламентських виборів. Вони повинні були стежити, щоб виборці, які є членами партії, були у відповідних списках. Для роз'яснення виборчої платформи кадетів пропонувалося широко використовувати наради їх прихильників. На них повинні були вказуватися недоліки програм інших партій і піддаватися критиці висунуті ними кандидати. Кадети організовували обхід квартир виборців, закликаючи молодь, студентів вступати до їхньої партії й тим самим сприяти перемозі на виборах. На квартирах членів останньої влаштовувалися агітаційні збори. Крім того, агітатори, які обходили квартири, закликали виборців голосувати за кадетів, а також допомагати їм у проведенні виборчої кампанії “фінансами, адресами, особистою працею” ².

У жовтні-грудні 1905 р. в Україні існувало 72 кадетські організації. Вони діяли у Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Таврійській губерніях та Криму. Загалом кількість їх членів становила 8000 осіб ³. Кадетські організації виникли насамперед там, де раніше функціонували місцеві групи “Союзу визволення” та “Союзу земців-конституціоналістів”. Створивши розгалужену мережу місцевих партійних осередків та груп, кадети проводили активну пропагандистську роботу. Основні ідеї партії вони висвітлювали на сторінках газет “Киевские отклики”, “Свобода і право”, “Киевская жизнь” й ін. Крім того, розповсюджувалася велика кількість відповідних брошур та листівок ⁴.

Найбільш численною партійною організацією кадетів в Україні була Київська, яка нараховувала 1400 осіб ⁵. Її очолювали І. Лучицький, В. Науменко, М. Могилянський, М. Славинський, барон Ф. Штейнгель, М. Мандельштам. Сфера діяльності цього комітету виходила за межі Київщини і поширювалася на Волинську й Подільську губернії. У період виборів до парламенту Київський обласний комітет стратегічним напрямком діяльності обрав шлях агітації за членів партії, які балотувалися до Думи. При цьому використовувалися різноманітні засоби. Так, комітет видавав листівку під назвою “Від партії Народної свободи службовцям торговельно-промислових закладів, прикажчикам, робітникам та всім людям праці”. В ній населення закликалося до вступу у її

ряди, а також акцентувалося на винятково конструктивній діяльності партії. Відзначалося, що тільки вона може розв'язати найбільш гострі проблеми, якщо отримає перемогу під час виборчої кампанії до Думи⁶. Крім того, розповсюджувалися брошури “Виборщикам Києва в Державну думу”, “Маніфест 17 жовтня”, “Селянин”, програму кадетської партії. Напередодні виборів місцеві організації інтенсивно й систематично розповсюджували звернення центрального комітету партії. Останнє закликало населення взяти участь у виборах і при цьому наголосувало, що від їх результатів залежить майбутнє Росії⁷.

За ходом виборчої кампанії керівництво партії здійснювало постійний контроль. Так, 5 січня 1906 р. в Києві відбулося друге зібрання кадетів, на якому голова зборів Г.В. Александровський зробив доповідь про роботу їх комітету за тиждень. З доповіді видно, що партія народної свободи вела жваву агітаційну та організаційну роботу, метою якої була перемога її членів у виборах до Державної думи⁸.

Наступним тактичним кроком Конституційно-демократичної партії під час виборчої кампанії було об'єднання з осередками національних політичних партій. Так, на Полтавщині, Катеринославщині кадети йшли спільним політичним блоком із Українською демократично-радикальною партією. В окремих регіонах Київщини і Волині вони об'єднувалися з польськими політичними партіями й групами, які були близькими їм за поглядами. А місцеві кадетські організації Криму зливалися з осередками Союзу німецьких колоністів⁹.

Другою ліберальною політичною організацією, яка брала активну участь у виборах до майбутнього парламенту, був “Союз 17 октябрю” (октябристи). Він організаційно сформувався в 1906 р. Лідери його – О.І. Гучков, П.О. Гейден, Д.М. Шипов, М.О. Стахович, М.О. Хомяков. Відразу ж розгорнулася інтенсивна організація октябристських організацій і в Україні. Так, на початок березня 1906 р. в тут існував 41 партійний осередок “Союзу 17 октябрю”. З них у Київській губернії – 11; Полтавській, Чернігівській та Волинській по 6; Подільській – 4; Катеринославській і Херсонській по 3; Харківській – 2¹⁰.

8-12 лютого 1906 р. в Москві відбувся перший Всеросійський з'їзд октябристів. На ньому було затверджено програму партії, яку розповсюджували серед населення. В регіонах таку роботу проводили місцеві відділи “Союзу 17 октябрю”. Вони роз'яснювали основні програмні положення партії. У брошурі “О Государственной думе”, яка була видана п'ятимільйонним тиражем, пояснювалася необхідність скликання останньої, як органу для здійснення всіх актуальних реформ. Для боротьби із страйковим рухом розповсюджувалися відозви й листівки під назвами: “Не поддаваться стачкам”, “О стачках и забастовках”, “Ко всем

истинно русским людям”. Ці відозви та брошури октябристи розповсюджували через свої повітові правління, церковні парафії, фабрично-заводську адміністрацію, розсилали виборцям поштою ¹¹.

Під час виборів до Думи “Союз 17 октября” проводив усну агітацію. Так, 5 січня 1906 р. в Москві відбувся цикл лекцій із наступних тем: як ведуть передвиборчу агітацію партії у Західній Європі; виборче право і значення останнього, як покращити його використання. Керівниками партії були проведені аналогічні лекції в провінційних містах, у тому числі й в Україні ¹².

Октябристи, виконуючи резолюцію першого Всеросійського з’їзду, під час виборів до парламенту в Україні вступали у політичні блоки з іншими партіями, програма яких була близькою до їхньої. Так, з октябристи Полтавського комітету уклали угоду з Партією мирного оновлення ¹³.

Серед ліберально-політичних партій, які включилися в кампанію з виборів депутатів до I Державної думи була Українська демократично-радикальна партія (УДРП). Лідери її – В. Симире ¹⁴.

Керівництво партії, усвідомлюючи слабкість своїх позицій серед народу, створило селянську “Українську демократичну спілку”, сподіваючись з її допомогою провести у Думу якомога більше депутатів, які б відстоювали національні інтереси. Заявивши в програмі Спілки, що вона має на меті “добитись для українського люду поширення і забезпечення прав і культурно-економічного розвитку”, а найважливішим її завданням є “дбання про з’єднання виборців-українців і про те, щоб коли не буде змоги провести в Державну думу людей своєї партії, допомогти дружнім партіям обібрати туди таких, які були б прогресивно-демократичного напрямку і боронили б також і інтереси українського народу”. Однак Спілка не тільки не змогла проявити свою діяльність, а й організуватися. Тому керівництво УДРП змушене було блокуватися з кадетами та єврейськими партіями і групами, що діяли в Україні. Це дало йому змогу провести у Думу члена своєї партії В. Шемета, а інші були обрані як представники кадетів (І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшевський, А. Грабовецький, Ф. Штейнгель, А. В’язлов) або пройшли по селянській курії (М. Онацький, Г. Зубченко, І. Тарасенко, С. Таран) ¹⁵.

Противниками виборів та діяльності законодавчого органу держави були представники діаметрально протилежних напрямків: консервативно-монархічного й революційно-демократичного. Перші виступали за збереження абсолютної монархії, а другі – за повалення існуючої політичної системи.

Активну кампанію, спрямовану на бойкот Державної думи, розгорнула Російська соціал-демократична робітничка партія. Ця тактика зокрема була схвалена на конференції РСДРП, що відбулася 11 лютого

1906 р. в Петербурзі¹⁶. За бойкот виборів та діяльності I Державної думи висловився і IV Об'єднавчий з'їзд партії, який відбувся 10-25 квітня 1906 р. у Стокгольмі. На ньому було прийнято постанову такого змісту:

Планомірно використовувати всі конфлікти, котрі виникають як між урядом та Думою, так і в середині останньої в інтересах розширення й поглиблення революційного руху. Для цього:

а) прагнути збільшити та загострити ці конфлікти до меж, які дадуть можливість зробити їх початковою точкою широких масових рухів, котрі будуть спрямовані на повалення існуючого політичного ладу;

б) прагнути пов'язати політичні завдання рухів із соціально-економічними вимогами робітників і селян;

в) показувати перед населенням неспроможність усіх буржуазних партій, які візьмуть на себе у Думі роль захисників народної волі;

г) довести до свідомості населення повну непридатність Думи як представницького органу й необхідність скликання всенародних Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування¹⁷.

Тактику бойкоту в Україні послідовно здійснювали Одеський, Харківський, Луганський та Єлисаветградський комітети РСДРП, Херсонський губернський комітет сільських організацій, Лубенська, Вінницька й Бердичівська соціал-демократичні організації. Вони видавали і розповсюджували серед населення листівки та прокламації, в яких викривали антинародний характер Думи, її неспроможність розв'язати його наболілі запити й потреби, закликали не брати участі у виборах, а продовжувати нещадну боротьбу із самодержавством. Царська Дума, за їх словами, є засада, яку потрібно знищити, аби створити народний уряд¹⁸.

Так, Вінницька організація РСДРП розповсюджувала на території Поділля прокламацію під назвою "Бойкотуйте Державну думу", в якій закликала населення не брати участі у виборах, оскільки вони є "антинародні"¹⁹. В листівці Єлисаветградського комітету РСДРП вказувалося: "Ми повинні докладати всіх зусиль, щоб спонукати широкі кола народу не обирати до Державної думи, бойкотувати її"²⁰.

У ряді міст України були опубліковані листівки з резолюціями місцевих соціал-демократичних організацій про ставлення до виборів. Крім листівок та брошур, місцеві комітети РСДРП зверталися до населення з відповідними відозвами.

Серед українських політичних партій, які підтримали тактику бойкоту виборів до I Державної думи, була УСДРП. Вона виникла в результаті реорганізації Революційної української партії під час роботи її другого з'їзду у грудні 1905 р.²¹

Тактика української соціал-демократії щодо Державної думи була визначена на початку 1906 р. В середині січня, напередодні виборів, ЦК УСДРП розіслав місцевим організаціям відозву “Українському робочому народу” з вимогою передрукувати її і всюди поширити до 1 лютого. ЦК застерігав: “В Думу нас зовуть, знаючи зарані, що в ній більшість буде складатися з ворогів народних, а наших, якщо й буде незначна кількість, то лише для виду, для одурманення темних людей”. Тому партійне керівництво радило українським робітникам та селянам “записуватись у “виборчі списки” для того, щоб роз’яснювати своїм товаришам, що це за Дума, і не давати змоги обирати виборщиків”²².

Скептичне, а то й вороже ставлення УСДРП до I Державної думи знайшло відображення на сторінках друкованого органу партії – “Боротьба”. Вже у першому її числі в редакційній статті “Що далі?” прямо зазначалося, що “Дума не може задовольнити ні однієї потреби народної, що вона є безсила. Ясно, що сила не у Думі, а поза Думою”²³.

Однак результати тактики бойкоту виборів до останньої були неоднакові. Так, пропаганда бойкоту серед міського пролетаріату була успішною (в Харкові вибори бойкотували робітники 71% підприємств. Замість потрібних 108 уповноважених вибрано всього 65, а на вибори з’явилися тільки 43%; у Києві відмовилися від вибрання уповноважених робітники 48,3% підприємств, в Одесі – 54,3%; у Катеринославі – 42%)²⁴. Однак ці дані вимагають верифікації, оскільки в радянській історіографії часто перебільшувалася роль соціал-демократичних організацій, особливо під час виборчих кампаній.

Менш успішно проходив бойкот виборів з боку селян. Вони брали активну участь у них та до останнього зберігали „глибоку віру в народне представництво і надію, що Дума дасть землі”²⁵.

Ще однією партією “лівого” спрямування, яка підтримала тактику неучасті у виборах та діяльності I Думи, була партія соціалістів-революціонерів. Вона сформувалась протягом 190–1902 рр., об’єднавши численні народницькі гуртки й групи, які діяли ще в XIX ст. і вважали себе продовжувачами справи народовольців. Лідери ПСР були людьми різних політичних переконань: з промарксистські настрої мали Х. Житловський, Ш. Раппопорт; близькими до анархістів були М.В. Чайковський, Е.І. Лозинський; “середній тип офіційного есера” становили – Н.С. Русинов, І.А. Рубанович, М.Р. Гоц, радикалізмом виділялися М.А. Натансон, М.І. Рокитников, В.М. Чернов²⁶.

Основними програмними положеннями есерів були: створення демократичної республіки; надання політичних свобод; соціалізація землі; законодавчий захист “людини праці”. Головним засобом політичної

боротьби для ПСР був індивідуальний терор. Теоретиком його став В.М. Чернов, а Г.А. Гершуні організував групу терористів – “Бойову організацію” (БО)²⁷. Крім того, були створені численні бойові дружини, у тому числі в Україні, – Києві, Житомирі, Одесі, Харкові²⁸.

З початком революції, у першій половині 1905 р., есерівська література контрабандним шляхом проникала в Росію через населені пункти Подільської губернії. Проте були лише поодинокі випадки відповідної агітації. Так, Кам’янець-Подільська група ПСР у своїй листівці закликала населення “висловлювати своє недовір’я не лише уряду, але й тим партіям, які... хочуть добитися конституційної монархії..., готуватися до завоювання найближчого шляху до соціалізму – Установчих зборів (тим самим виступаючи проти Державної думи. – М.Ц.), а це можна досягти за рахунок розлитого терору для повної дезорганізації урядового табору”²⁹.

З початку 1906 р. про себе заявили “летючі загони” партії, які здійснювали революційний терор³⁰. Зокрема 1 січня 1906 р. було вбито в результаті терористичного акту чернігівського губернатора³¹. Тим самим есери намагалися загострити ситуацію у регіоні з метою зриву виборів.

Активну політичну діяльність вів також “Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії” (Бунд). Це громадсько-політична організація, що виникла в 1897 р. і переросла у політичну партію “лівого” спрямування. Бунд, на думку, одного з лідерів російської соціал-демократії Ю. Мартова, “мав стати керівником і вихователем єврейського пролетаріату в боротьбі за економічне, громадянське й політичне визволення”³². Крім того, він відстоював розвиток культурно-національної автономії для євреїв та забезпечення їх права на внутрішнє самоуправління. Бундівці також підтримали партії, які обрали тактику бойкоту Державної думи.

Агітаційно-пропагандистська робота Бунду була традиційною розповсюдження нелегальної літератури (брошур, листівок, прокламацій), створення у містах і селах своїх комітетів, проведення таємних зустрічей на квартирах своїх членів. Станом на 1905 р., комітети Бунду функціонували в Одесі, Київській, Чернігівській, Полтавській та Подільській губерніях³³.

Особливою активністю відзначалася діяльність цих комітетів у Подільській губернії. Вивчений архівний матеріал дає можливість прослідкувати агітаційно-пропагандистську діяльність Бунду, яка була спрямована на бойкот виборів до I Державної думи і боротьбу євреїв за права.

Зокрема бундівці широко розповсюджували листівки й прокламації. Так, 5 лютого 1906 р. у Вінниці були знайдені 3 прокламації під

заголовком “Пролетарі всіх країн, єднайтесь! Всезагальний єврейський робочий союз у Литві, Польщі і Росії “Бунд”. Геть Державну думу”. Листівки закликали населення до бойкоту останньої, до скликання Установчих зборів на основі загального рівного, прямого таємного голосування, до збройного повстання, повалення монархії та встановлення демократичної республіки³⁴.

Наступною політичною організацією, яка підтримала політику бойкоту виборів до I Державної думи, був Всеросійський селянський союз (ВСС). Він створений влітку 1905 р., коли в Москві 31 липня – 1 серпня відбувся з’їзд селянських представників Російської імперії. На ньому було вироблено програмні положення: домагатися безплатної передачі селянам казенних, монастирських земель, а лейтмотивом усіх виступів було: “земля повинна належати тим, хто її обробляє”; скликання Установчих зборів, проголошення демократичних свобод: слова, зборів, друку, страйків, загального виборчого права, знищення постійної армії й заміна її народним ополченням, безплатність нижчої освіти³⁵.

Всеросійський селянський союз розгорнув широку агітаційну роботу, перш за все серед селян, у середовищі яких члени ВСС розповсюджували листівки та прокламації. В них вони викривали злочинну діяльність властей і поміщиків, закликали селян до бунтів, непокори, неучасті у виборах до Державної думи. Про це свідчить одна з прокламацій, яку було знайдено в селі Ільяшівка Ямпільського повіту Подільської губернії. Вона була написана українською мовою під назвою “Брати селяни”. У ній зазначалось: “Ми повинні разом заговорити, як з панами, так і з начальниками. Нам треба землі, а не Державної думи”³⁶.

Іншою формою агітаційної роботи ВСС серед селян було проведення зібрань. Так, в останніх числах грудня 1905 р., у с. Павлівка Вінницького повіту Подільської губернії членом союзу І. Тихомировим було проведено зібрання селян. На ньому він закликав їх вступити в ряди Московського селянського союзу, не приймати участі у виборах до Думи, бути готовими навіть до повстання проти уряду “заради досягнення всього бажаного народом”³⁷.

В містечку Станіславчик Вінницького повіту під час зібрання, яке було організоване вчителем М. Добровольським та селянином Ф. Чепином, селян закликали не брати участі у виборах до законодавчого органу, не платити податки, не підпорядковуватися розпорядженню місцевих властей. Крім того, за пропозицією Добровольського, селяни обрали 12 членів так званого сільського комітету для участі у Всеросійському селянському союзу, який мав замінити всю місцеву владу³⁸.

Як і представники ліберальних партій, члени соціалістичних організацій України укладали угоди про спільні дії під час виборчих кам-

паній. Так, 24 жовтня 1905 р. в Житомирі відбулося зібрання представників місцевих комітетів партії соціалістів-революціонерів, Бунду, соціалістів-сіоністів, РСДРП (соціал-демократів). Було прийнято рішення – бойкотувати Конституцію й вибори до Державної думи, вимагати скликання Установчих зборів³⁹.

Протилежне крило противників виборів і діяльності Державної думи представляли політичні партії “правого” спрямування. Однією з найвпливовіших таких організацій було “Русское собрание”. Ця партія виникла у кінці 1900 р., а статут її був затверджено 26 січня 1901 р.⁴⁰ На чолі її стояли князь Д.П. Голицин, правнук декабриста князь М.В. Волконський, барон Н.О. Енгельгардт, письменник Б.В. Нікольський. Відразу ж з’явилися відділи новоствореної організації в Україні. 9 листопада 1903 р. виник місцевий комітет в Харкові. Його очолив професор Харківського університету О.С. В’язигін. Згодом аналогічні відділи організувалися в Києві та Одесі⁴¹.

Перед новоствореними комітетами виникло широке поле діяльності: участь у виборчій кампанії до Думи, обговорення актуальних політичних й економічних питань, розгортання пропагандистської роботи.

8-12 лютого 1906 р. в Петербурзі відбувся I з’їзд “Русських людей”, на якому прийнято рішення відстоювати “необмежену самодержавну царську владу”⁴². У прокламаціях і листівках “К избирателям о выборах в Государственную думу”, “К русскому народу”, “К русским рабочим”, чорнотенці викладали свої принципові положення⁴³. У них лунав заклик до припинення мітингів, демонстрацій, революційних потрясінь, “вірою та правдою служити царю”⁴⁴.

З розвитком революційного руху й проведенням виборів до I Державної думи ще більше активізували свою діяльність члени “Русского собрания”, навколо якого почали об’єднуватися “праві сили”. Так, у листопаді 1905 р. було опубліковано виборчу програму, яка стала прикладом для інших монархічних організацій, зокрема “Союза русского народа”, монархічної партії, “Союз Михаила Архангела”. Ці політичні організації називали себе ще “чорною сотнею”. В них однозначно висловлювалася прихильність до необмеженої монархії та стверджувалася необхідність єднання царя з народом⁴⁵.

Отже, під час виборів до Державної думи різні політичні партії й організації Російської імперії використовували діаметрально протилежну тактику боротьби. Ліберальні політичні організації, серед яких провідне місце посідала конституційно-демократична партія, брали участь у виборчій кампанії. Успішно проведена ідеологічно-пропагандистська діяльність дозволила їм отримати більшість місць у парламенті. Проти проведення виборів і діяльності законодавчого органу

виступали прихильники революційного напрямку. Аналогічну позицію зайняли консерватори (“Союз русского народа”, “Русское собрание”, монархічна партія), які виступали проти будь-якого обмеження влади монарха. Антидумська, антивиборча тактика соціалістів та консерваторів так і не знайшла широкої підтримки серед населення України.

¹ История России XX век – М., 1997. – С.42.

² Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной Думы. – М., 1962. – С.122.

³ Білоус А.О. Діяльність Конституційно-Демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993. – С.23.

⁴ Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999. – С. 186.

⁵ Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907гг. – М., 1983. – 326с.

⁶ Протоколы III съезда партии Народной Свободы (Конституционно-демократической). Издание Секретариата Центрального Комитета партии Народной Свободы. – СПб., 1906. – С.176.

⁷ Ф.1335. – Оп.1. – Од. зб. 568. – Арк.564.

⁸ У Києві // Громадська думка. – 8 січня 1906. – №7. – С.3.

⁹ Павко А.І. Вказ. праця. – С. 186.

¹⁰ Там само. – С.190.

¹¹ Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – М., 1987. – С.82.

¹² Там само. – С.90.

¹³ Павко А.І. Вказ. праця. – С.191.

¹⁴ Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX – початок XX століття) // Історія України. – К., 1999. – №21-24, – С.36.

¹⁵ Там само. – С.38.

¹⁶ Первая Российская: Справочник о революции 1905-1907гг. – М., 1985. – С.302.

¹⁷ Большевики: Документы по истории большевизма с 1903 по 1906 год бывшего Московского Охранного Отделения. / Цявловский М.А. – Нью-Йорк, 1990. – С.44-45.

¹⁸ Из листка “Ко всем гражданам” // Пролетарий. – Женева. – 17.10.1905. – №21. – С.3.

¹⁹ Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. – Ч 2: Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904-1906 рр. – Вінниця, 1925. – С.97.

- 20 *Леценко М.Н.* Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 292.
- 21 *Головченко В.І.* Від “Самостійної України” до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX століття. – Харків, 1996. – С.57.
- 22 Там само. – С.80.
- 23 Там само. – С.81.
- 24 *Сидельников С.М.* Образование и деятельность первой Государственной Думы. – М., 1962. – С.151.
- 25 Наш Голос. Соціал-демократичний орган: в 12 ч. – Монреаль-Львів, 1910-1911. – С.288.
- 26 *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905-1907гг. – М., 1997. – С.30.
- 27 Там само. – С.127.
- 28 Там само. – С. 181.
- 29 ЦДІА України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.2620. – Арк. 128.
- 30 *Леонов М.И.* Вказ. праця. – С.269.
- 31 Громадська Думка. – 3 січня 1906. – №3 – С.3.
- 32 *Хонигман Я.С., Найман А.Я.* Евреи на Украине (краткий очерк истории). – Ч.1. – К., 1992. – С.123.
- 33 Там само. – С.124.
- 34 Кам’янець-Подільський державний міський архів (далі КПДМА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7284. – Арк.3.
- 35 *Тюкавкин В.Г., Щагин Э.М.* Крестьянство России в период трех революций. – М., 1987. – С.84-85.
- 36 КПДМА. Там само.
- 37 КПДМА. – Ф.281. – Оп.1. – Спр. 7860. – Арк.163.
- 38 Там само. – Спр. 7407. – Арк.20.
- 39 ЦДІА України. – Ф.1335. – Оп.3. – Од.зб.5. – Арк.477.
- 40 *Кирьянов Ю.И.* Русское собрание 1900-1917. – М., 2003. – С.25-26.
- 41 Там само. – С. 99.
- 42 Там само. – С.169.
- 43 Там само. – С.176.
- 44 ЦДІА України. – Ф.838. – Оп.5. – Од.зб.257. – Арк.257.
- 45 *Степанов С.А.* Чорная сотня в России (1905-1914гг.). – М., 1992. – С.32-33.